

ŞEYHÜLİSLÂM 'ALÂEDDİN EL-'ARABÎ'NİN 'ASR SÛRESİ TEFSİRİ VE METODU

The Interpretation of Surah al-'Asr by Shaykh al-Islâm 'Aladdin al-'Arabî and His Method

Ziyad RAVASDEH

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye orcid.org/03a5qqr21

Assoc. Prof., İstanbul University Faculty of Theology Department of Basic Islamic Sciences Department of Tafsir, İstanbul, Türkiye

✉ ziyad.ravasdeh@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-1759-0882>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 05.09.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 23.11.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2023

” Atıf / Cite as: Ravasdeh, Ziyad. “Şeyhülislâm 'Alâeddin el-'Arabî'nin 'Asr Sûresi Tefsiri ve Metodu”. *Mütefekkir* 10/20 (2023), 417-440. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1405297>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

ŞEYHÜLİSLÂM 'ALÂEDDİN EL-'ARABÎ'NİN 'ASR SÛRESİ TEFSİRİ VE METODU

Öz

Osmanlı Devleti'nde ilim ve âlimler yüksek bir mevkiye sahipti. Bu sebeple Fatih Sultan Mehmet Han (ö. 886/1481) İstanbul'u fethettiğinde Sahn-ı Semân medresesini inşa etmiştir. Burada meşhur birçok müderris ders vermiştir. Bu müderrislerden biri de tefsir, fıkıh ve kelâma dair telif, şerh vb. birçok ilmî eser kaleme almış, özellikle tefsir ilminde engin bir birikime sahip Molla Alâeddin el-Arabî'dir (ö. 901/1496). Kendisinin kütüphanelerde yazma eserler arasında bekleyen birçok şerh ve haşiye türündeki eserlerine ilaveten "Asr Sûresi"ne dair müstakil bir sûre tefsiri vardır. Arabî'nin ilimle dolu hayatı, Sultan II. Bâyezid'in (ö. 918/1512) kendisine Şeyhülislâm ve Müftülenâm payelerini vermesinden üç sene sonra miladî 1496 senesinde son bulmuştur. Bu incelememizde, bu çok yönlü âlimin, genel olarak ilmî mirasına ışık tutulmuştur. Özel olarak ise luğavî, işârî ve va'zî tefsir metotlarını birlikte kullandığı "Asr Sûresi Tefsiri" adlı eserinde takip ettiği metodu ortaya konulmuştur. Bu çalışmada özellikle tefsirlerinde Arapça ve Kelâm konularına ağırlık veren Zemahşerî (ö. 538/1144), Beyzâvî (ö. 685/1286), Râzî (ö. 606/1210), Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) gibi müfessirlerle Alâeddin el-Arabî arasında mukayeseye yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Sûretü'l-Asr, Dirâyet, Molla 'Arab, Şeyhülislâm.

The Interpretation of Surah al-'Asr by Shaykh al-Islâm 'Aladdin al-'Arabî and His Method

Abstract

Religious sciences and scholars were prominent in the Ottoman Empire's hierarchical structure. For this reason, after conquering Istanbul, Sultan Mehmed Khan established the "Ayaşofya" and "Sahn-i Seman" school, where 'Aladdin al-'Arabî (d. 901/1496) was one of the prominent teachers. al-'Arabî produced a large body of work in the fields of exegesis, jurisprudence, and theology. He was particularly well-versed in the field of exegesis. Moreover, many of al-'Arabî's work remain as manuscripts yet to be explored. His scholastic journey culminated in his appointment as Shaykh al-Islam (Grand Mufti) by Sultan Bayezid II, three years before al-'Arabî's death. Generally speaking, 'Aladdin al-'Arabî was highlighted because of his position as Shaykh al-Islam; the highest rank in the religious hierarchy within the Ottoman Empire. In this study, we try to illustrate al-'Arabî's methodology in his treatise on the exegesis of Surah Al-'Asr, where he incorporates linguistic, mystical, and homiletic interpretations in his commentary. In addition, we refer to 'Aladdin's works, many of which are unpublished manuscripts that have not been examined or studied yet. Therefore, in this study, a comparison was made between the commentators as Zamakhsharî (d. 538/1144), Baydâwî (d. 685/1286), Râzî (d. 606/1210), Ebussuud Efendi (d. 982/1574), who gave importance to Arabic and Kalam especially in their commentaries and Alâeddin el-Arabî.

Keywords: Tafsir, Surah al-'Asr, Dirâya, Mullah 'Aladdin al-'Arabî, Shaykh al-Islâm.

GİRİŞ

Tefsir, İslâm ilimleri içerisinde en önemlisi kabul edilmekte olup bununla vahyin hitabı, makâsıdı, hikmetleri ve hükümleri anlaşılmaktadır. Kur'ân'ı anlama ancak belirlenmiş metod ve kurallarla gerçekleşebilir. Zira nübüvvet çağında Hz. Peygamber (s.a.v.), Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir ederek âminin tahsisi, mutlakın takyîdi ve mücmelin tebyini gibi birçok meseleyi

izah etmiş ve sahabeye haffi (kapalı) görünenleri açıklığa kavuşturmuştur. Aynı şekilde sahâbe de yetileri nispetince tefsir ameliyesinde bulunmuşlardır. Örneğin Hz. Âişe (r.a.) Kur'ân-ı Kerîm'in (doğru) anlaşılması noktasında sahabeden bazılarının yorumlarını tashih etmiştir. Bu bağlamda Mesrûk (ö. 63/683) tarafından Hz. Âişe'ye (r.a.) Hz. Peygamber'in rabbini görmüş olduğu isrâ ve mi'râc hadisesi sorulunca "*Kim sana Muhammed (s.a.v.) rabbini gördü derse şüphesiz ki o yalan söylemiştir.*" cevabını vermiş daha sonra ise "*Gözler onu göremez; hâlbuki O, bütün gözleri görür.*"¹ âyetini okumuştur. Bu açıdan bakıldığında sahabenin birbirlerinden tefsir açısından farklı derinliklere sahip oldukları görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in sahâbenin (ilim noktasında) birbirlerine olan üstünlüğünü ortaya koyan İbn Abbâs hakkındaki şu sözü önemlidir: "Allah'ım onu dinde derinleştir te'vîlini öğret!"² Öte yandan hicrî I. asrın sonlarına doğru çeşitli tefsir yaklaşımları ortaya çıkmıştır. İbn Abbâs (ö. 68/687) Mekke ekolünün tefsirdeki imamı olup naklî tefsirin yanı sıra lügavî ve beyânî tefsirinin en başta gelen isimlerinden biridir.³ Kendisine "*Tenviru'l-Mikbas*" adlı bir tefsir de atfedilmektedir.

Übey b. Kâ'b (ö. 33/654) Medine'nin, Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) ise Kûfe ekolünün imamıydı. Bu ekollerin sahabe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn nesli aracılığıyla tefsir faaliyetinin kökleşmesi ve oluşumunda önemli etkisi olmuştur. Ayrıca bu ekollerde genellikle rivayet metodu görülmektedir. Hicrî II. yüzyılın başlarında tefsir ilminin teşekkül etmeye başladığı ve iki tür tefsir metodunun ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlar rivayet ve tefsirde lügat, beyân ve meânî ilmine dayanan dirâyet metotlarıdır. II. ve III. yüzyılda hadis kitaplarında tefsir rivayetleri toplansa da Tefsîru Mukâtil (ö. 150/767), Tefsîru Abdürrezzâk (ö. 211/826) ve Tefsîru Âdem b. Ebî İyâs (ö. 220/835) gibi birçok müstakil tefsirde ayrıca bu rivayetleri toplama ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Yine aynı yüzyılda bazı âlimler lügavî yöntemi benimsemiştir. Ferrâ'nın (ö.207/822) *Meânî'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyde'nin (ö. 211/826) *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, İbn Kuteybe'nin (ö. 267/889) *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'ı ve *Garîbü'l-Kur'ân*'ı lügavî yöntemin kullanıldığı eserlerdir.

Bu âlimler, Arap dilindeki beyân ilminin ihtiva ettiği mecaz, hakikat, istiâre, teşbîh ve kinâye gibi kavramlar üzerinde durarak Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini anlama noktasında içinde buldukları zamanın sorularına karşılık vermeye gayret göstermişlerdir. Bu tefsirler, daha sonraki tefsir hareke-

¹ el-En'âm 6/103.

² Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, thk. Ahmed Şâkir (Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2001), 3/95.

³ Nebi Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2002), 28/572-575; Nur Ahmet Kurban, *Mekke Ekolünün Oluşumu ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 2; Mehmet Yaşar, "İbn Abbas'ın Tefsir Kaynakları ve Tefsir Metodunun İncelikleri Üzerine", *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (2022), 1503-1515.

tinde kapsamlı bir düşüncenin oluşması noktasında da katkı sağlamıştır. Böylece IV. yüzyıl ve sonraki süreçte tefsir metodları ilerleme kaydederek gelişimini devam ettirmiştir. Bununla beraber müfessirler, Peygamber (s.a.v.), sahabe, tabiî ve tebeu't-tâbiîn'den rivayet edilen me'sûr tefsîr rivayetlerini derlemekle yetinmediler, aynı zamanda bu rivayetler çerçevesinde şerh, tahlil ve tercih amelîyesine de başlamışlardı. Taberî (ö. 310/923) ve Mâtürîdî (ö. 333/944) hicrî IV. yüzyılın farklı geleneklere mensup en meşhur temsilcileridir. Öte yandan Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938) gibi bazı müfessirler tefsirde sadece rivayet veçesiyle yetinip dirâyeti ele almamış ve böylece me'sûr tefsir geleneklerine bağlı kalmışlardır.⁴

Rivayet tefsirleriyle birlikte fıkıh, ahkâm âyetleri ve lügavî tefsirler yanında usûl, kelâm ve akaide dair muhtelif tefsir metodları da ortaya çıkmıştır. Aklî tefsir türü de revaçta olmasına rağmen, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr* tefsiri gibi tamamen naklî bir tefsir metodu izleyen bir tür de varlığını sürdürmüştür. Ayrıca Garîbü'l-Kur'ân, Meâni'l-Kur'ân, el-Eşbâh ve'n-nezâir ve lügavî sözlükler gibi lügavî tefsir kaynaklarının beyân tefsirlerinde büyük bir etkiye sahip olduğu da bu dönemde dikkati çeken konulardan biridir. Her ne kadar Fuat Sezgin 'İbn Abbas'ın Nâfi b. el-Ezrak'a (ö. 65/685) verdiği cevaplarda lügavî tefsirin bulunduğu, bu yüzden hicrî I. asırdan itibaren lügavî tefsirin başladığını⁵ ifade etse de genel kabul olarak lügavî tefsirinde Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*, İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz*'i ve Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-Muhît* eserleri örnek verilebilir.

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* tefsirinin kelimelerin manaları ve türevleriyle en çok iştilal eden tefsirlerden birisi olduğu söylenebilir. Aynı zamanda bu tefsir i'rab vecihlerine, manalarına yine mecâz, istiâre, teşbih ve kinâye gibi Kur'ânî belâgata oldukça ihtimam göstermiştir.

Öte yandan dirâyet tefsîrleri, telif geleneğinde bir yöntem de oluşturmuştur. Bu anlamda dirâyet tefsirleri alanında Zemahşerî'den sonra Razî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*'i, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*'i, Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl*'i, Hatîp eş-Şîrbînî'nin (ö. 977/1569) *es-Sirâcü'l-münîr*'i ile ayrıca Ebüssuûd'un (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm*'i en çok bilinen eserler arasındadır. Tefsir ekollerindeki bu gelenekler aracılığıyla felsefe, lügat, belâgat, fıkıh ve usûlü ile ilgili rivayet ve dirâyet tefsirleri ve bunlardan türeyen tefsirler sonraki asırlardan itibaren günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Bu bağlamda çalışmanın merkezinde yer alan Molla Alâeddin'in (ö. 901/1496)

⁴ Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kâhire: Mektebetü Vehb, 2000), 1/105.

⁵ Fuat Sezgin, *Târîhü't-türâsî'l-Arabî*, çev. Mahmud Hicâzî vd. (Riyad: Muhammed b. Suud Üniversitesi, 1991), 1/61-62.

Kur'ân'ı anlamak için dirâyet metodunu takip ettiğini söylenebilir. Onun naslara olan yaklaşımı tetkik edildiğinde tefsire oldukça önem verdiği görü- lür. Nitekim onun ele alacağımız Asr Sûresi'nin tefsirine dair eser eserindeki yöntem incelendiğinde aklî tefsirde bulunduğu ve dirâyet metodunu takip ettiği söylenebilir. Tefsirinde Arap dili özelliklerini ön plana çıkarır. Bunun yanı sıra İmam Razî'nin yaptığı gibi meseleleri ortaya koyarak bunları fel- sefi bir üslupla tahlil etmiş aynı zamanda da kendisine has lügavî birtakım kavramlar kullanmış, böylelikle bu çabası şer'î hükümlerde zuhur etmiştir. Bununla birlikte tefsiri esnasında vaaz yönüne de ehemmiyet göstermiştir. Bu açıdan incelenmesi önem kazanan eseri mukayeseli bir okumaya tabi tutacağız.

Molla Arap'ın kişiliği üzerine yapılan bazı çalışmalar bulunmaktadır; bunlardan ilki A. Süheyl Ünver'in 1996 yılında İBB tarafından yayınlanan çalışmasıdır. Bu çalışmada Süheyl Ünver'in İstanbul'a dair ilgi çekici çalış- maları yer almaktadır.⁶ İkinci çalışma ise Semavi Eyice'nin "Eyüp Sultan'da İlk Şeyhülislâm Türbesi"ni ele aldığı, Molla Alaeddin'in mezarını kapsayan bir sempozyum tebliğidir. Bu tebliğ kitapçığı 2004 yılında Eyüp Belediyesi tarafından yayınlanmıştır.⁷ Ayrıca 2011 yılında Mehmet İpşirli "Alâeddin Arabî Efendi" maddesini kaleme almış ve onun ilmi hayatı, eserleri ve bazı fetvalarını tanıtmıştır.⁸ Bu alanda yapılmış çalışmalardan bir diğeri de Mus- tafa Bilal Öztürk'ün "*Mukaddimât-ı Erbaa Hâşiyelerinde Kelâmî Tartışmalar (Alâeddin Arabî Bağlamında)*" adlı doktora tezidir. Bu çalışmada Molla Alâeddin'in *Mukaddimât-ı Erbaa Hâşiyesi* müstakil olarak ele alınmamış diğeri üç hâşiye yazarıyla karşılaştırmalı bir çalışma yapılmıştır.⁹

Molla 'Alâeddin Arabî, Halep ve dış mahallelerinde başlayan, Anado- lu'ya uğrayıp İstanbul'da karar kılan uzun ilim yolculuğunda fıkıh, tefsîr, mantık, kelâm, hadis, usûl ve tasavvuf gibi İslâmî ilimleri ulemânın büyükle- rinden öğrendi. İlmi ile amil bir âlim olduğu rivayet edilmektedir. Molla Gürânî (ö. 893/1488) ve Hızır Bey (ö. 863/1459), kendisinin naklî, aklî ve irfânî muhtelif ilim dallarında istifade ettiği Osmanlı âlimlerinin en meşur- larındandır. İlimde derinleşip, seyr-i sülûkte mesafe aldıktan sonra, ikamet ettiği Bursa, Edirne ve Manisa'daki medreseler yanında Sahn-ı Seman, Aya- sofya gibi Medreselerinde de müderrislik yapmıştır. İlmin neşrinde, ilim müessesesinin korunmasında payı olan birçok âlim ondan ders okumuştur. Molla 'Alâeddin Arabî ardında, İslâmî ilimlerin muhtelif dallarında birçok

⁶ İBB, A. Süheyl Ünver'in İstanbul'u (İstanbul: İBB kültür işleri, 1996), 12-13.

⁷ Semavi Eyice, "Eyüp Sultan'da İlk Şeyhülislâm Türbesi", *Tarihi, Kültür ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu VIII* (İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2004), 13.

⁸ Mehmet İpşirli, "Alâeddin Arabî Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2011), 2/319.

⁹ Mustafa Bilal Öztürk, *Mukaddimât-ı Erbaa Hâşiyelerinde Kelâmî Tartışmalar; Alâeddin Arabî Bağlamında* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

şerh, haşiye, telif eser ve kayda değer miktarda fetva bırakmıştır. Bu çalışmada bu büyük âlimin ilmî ve fikrî mesaisine, deruhte ettiği Şeyhülislâmlık makamına değinmenin yanı sıra hayatına, hocalarına, öğrencilerine, temâyüz ettiği ve görev yaptığı medreselerde okuttuğu ilimlere, miras bıraktığı en önemli eserlere ve şerhlere ışık tutulacaktır.

1. İSMİ, NESEBİ, TAHSİLİ, GÖREVLERİ VE ÖĞRENCİLERİ

1.1. İsmi ve Nesebi

Alâeddin Ali el-Arabî hicrî 802, milâdî 1399 senesinde Halep'in nahiyelelerinden birinde dünyaya gelmiştir,¹⁰ Taşköprülüzade (ö. 968/1561) ismini: "Alâuddîn el-Arabî" olarak kaydetmektedir.¹¹ Mecdî Mehmet Efendi (ö. 999/1591) ise, "Alâuddîn Ali Arabî" olduğunu söylemektedir.¹² Bununla birlikte Aşıkpaşazade (ö. 889/1484) ise "Alâuddin Ali Arabî, Molla Arab, Şeyhu's-Şuyûh, Seyyid Muhammed Arabî İbn-i Seyyid Muhammed Maḥdûmî"¹³ olarak nakletmektedir.

Alâeddin el-Arabî uzun boylu, uzun sakallı, karakteri güçlü bir kimseydi.¹⁴ Kış günlerinde başı açık bir şekilde derse otururdu.¹⁵ İncelememiz esnasında Molla Alâeddîn el-Arabî'nin kimliğinin tespitinde şu iki problemle karşılaştık: bunlardan biri *Efendi* lakabının kullanımından kaynaklanan problemdir. Değerli araştırmacı Mehmet İpşirli "Molla Arap" adıyla kaleme aldığı makalesinde, müellifin ismini "Alâeddin Arabî Efendi"¹⁶ şeklinde yanlış olarak tespit etmiştir. Nitekim "*Devhatü'l-Meşâyih*" adlı eserinde Müstakimzâde de aynı hataya düşmüştür.¹⁷ Buradaki hata "Efendi" lakabını kullanmada yapılan hatadır. Zira bu lakap XVI. yüz yılda zuhur etmiştir. Hâlbuki Molla Alâeddin Ali el-Arabî XIV. yüzyıl ricalindedir. Bir diğer önemli konu ise vefat tarihi ile ilgilidir. Daha önce de zikrettiğimiz üzere Taşköprülüzâde Molla Alâeddin Ali el-Arabî'nin vefat tarihini 901/1496 olarak tespit etmiştir.¹⁸ tarihî rivayetler II. Bayezid'in vefatının, miladi 1512 senesinde yani Molla Alâeddin Arabî'nin vefatından on altı sene sonra olduğunu kaydetmektedir. II. Bayezid Molla Alâeddin el-Arabî'yi Şeyhülislâmlık makamına 900/1495 senesinin Recep ayında nasbetmiş,¹⁹ Molla Alâeddin de bu makamda bir sene kaldıktan sonra 901/1496 yılında vefat etmiştir.

¹⁰ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, çev. Ahmet Şuphî (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985), 150.

¹¹ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 150.

¹² Mecdî Efendi, *Tercüme-i Şekâik*. haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 171.

¹³ Aşık Paşazâde, *Osmanoğullarının Tarihi*, çev. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç (İstanbul: K. Kitaplığı, 2003), 223.

¹⁴ Müstakimzade Süleyman Sadeddin, *Devhatü'l-Meşâyih* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978), 13.

¹⁵ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 94.

¹⁶ İpşirli, "Alâeddin Arabî Efendi", 2/319.

¹⁷ Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, 12-13.

¹⁸ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 1/153-154.

¹⁹ İlimiye Salnamesi, (İstanbul: Matbaa-i Amire Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye, 1913), 339.

1.2. İlmî Hayatı ve Görevleri

'Alâeddin el-'Arabî ilk tahsilini Halep ve çevresinde yaptı, sonra Anadolu'ya geldi, Bursa'da Sultan Yıldırım Bayezit Medresesi'nde Molla Gürânî'nin (ö. 893/1488)²⁰ Çelebi Mehmet Medresesi'nde de Hızır Bey'in (ö. 863/1459) öğrencisi oldu.²¹ el-'Arabî ilk olarak Edirne'de Dârü'l-ḥadîs'de müderris olarak görev yaptı. "Ḥaşiye 'alâ Şerḥi'l- Akaidi'n- Neseḫiyye" adlı eserini burada yazdı. Sonra "Kaplıca Medresesi" müderrisi olarak tayin edilince Bursa'ya döndü. Bu dönemde Ḥalvetiyye tarikatına intisap etti, Molla Arap diye meşhur oldu. Sürgüne gönderilen hocası Alâeddîn el-Halvetî'nin masumiyetini savunduğu için hocasının sürgününden bir ay sonra Manisa'ya hocasının yanına sürgüne gönderildi. Ancak daha sonra oranın en önemli medreselerinden birinde idarecilik ve müderrislik yaptı.²²

Rivayete göre bir keresinde elini öpmek için Fatih Sultan Mehmed'in huzuruna çıkmış, Sultan kendisine elini uzatmış ve şöyle demiştir: "Molla! Bununla neye işaret ettin?" el-'Arabî de: "Ayasofya Medresesi'ne" demiştir. Bu cevap sultanın hoşuna gitmiş, o medreseyi ona vermiştir. Molla 'Arabî'nin kitapları oldukça fazlaydı. Zira kendisi maaşından artan miktarın tamamıyla kitap satın alır, onları mütalaa eder, vaktinin çoğunu onlarla geçirirdi.²³

1.3. Öğrencileri

a. *Molla Muḫyiddin es-Samsûnî, er-Rûmî, el-Ḥanefî*: Babasından ve 'Alâeddin el-'Arabî'den okudu. İlmîye sınıfına intisap etti. Bu alanda ilerlemeler kaydetti. Daha sonra Sultan Selim tarafından Edirne kadısı olarak tayin edildi. Orada görevi başındayken vefat etti.²⁴

b. *Molla el-Ḥalimî el-Kastamonî er-Rûmî el-Ḥanefî*²⁵

c. *Arabîzade Molla Abdurrahim* (ö. 923/1518). Babasının kendisine takıtığı "Bâbek"²⁶ lakabı ile meşhur oldu. Tahsilini babasından yaptı. Usûl ve fûrû'da mahir, zeki ve fasiḥ bir hoca olduğu zikredilir. "Şahn-ı Şemân"da müderrislik yaptı. Daha sonra İstanbul kadısı oldu. Bir müddet sonra yeniden "Şahn-ı Şemân" müderrisliğine döndü,²⁷ 923/1518 yılında vefat etti.²⁸

d. *Arabîzâde Abdalbâki el-Ḥalebî*²⁹

²⁰ Taşköprülüzade, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 92.

²¹ Taşköprülüzade, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 92.

²² Taşköprülüzade, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 92.

²³ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 119.

²⁴ el-Gazzî Necmuddin Muḫammed b. Muḫammed, *el-Kevâkibu's-sâirebia'yâni'l-mie el-âşire*, thk. Halil Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1997), 1/38.

²⁵ el-Gazzî, *el-Kevâkibu's-sâirebia'yâni'l-mie el-âşire*, 1/224.

²⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 1989), 4/376-3377.

²⁷ Taşköprülüzade, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 183.

²⁸ el-Gazzî, *el-Kevâkibu's-sâire bia'yâni'l-mie el-âşire*, 1/236.

²⁹ el-Gazzî, Kamil b. Hüseyin b. Muḫammed el-Ḥalebî, *Nehru'z-zeheb fî târihi Haleb*, (Halep: Dârü'l-Kalem, 1419), 1/236.

e. *Molla Muşlihdîn Mustafa b. Halil* (ö. 935/1529), Taşköprülüzâde Aḥmet Efendi'nin babasıdır. İstanbul'un fethedildiği sene Kastamonu vilayetinin bir kazası olan Taşköprü'de doğdu. 935/1529 senesinde vefat etti.³⁰

2. İLMÎ KONUMU

Molla Gürânî, öğrencisi Aeddin el-Arabî'nin varlığı dolayısıyla büyük mutluluk duyardı. Bir gün kendisine: Mübârekşâh'ın (ö. 784/1382) huzurunda Siraceddin el-Urmevî'nin (ö. 682/11283) *Metâli'u'l-Envâr* adlı eserini okuyan Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 816/1413) varlığı ile mutlu olması ve o'nunla iftihar etmesi gibi ben de senin varlığınla mutluyum, seninle iftihar ediyorum, dedi.³¹

el-Arabî, Molla Gürânî'nin (ö. 893/1488) öğrencisi olduğu gibi ona son derece yakın ve sadık biriydi. Bu itibarla öğrenciliği yanında o'nun samimi bir dostu da olmuştu. Molla el-Arabî, Hızır Bey'in (ö. 863/1459) de hizmetinde bulunmuş, öğrencisi olmuş,³² ondan birçok ilim tahsil etmişti.³³ Sonra Edirne'de Dârü'l-Ḥadis Medresesi'nde göreve başlamak için³⁴ Fahreddin-i Acemî'nin (ö. 865/1460) asistanı oldu,³⁵ *Havâşî Şerhi'l-Akâid* adlı eseri orada telif etti. Daha sonra Bursa'da Sultan Murad Medresesi'nde müderris oldu. Bu medresede takip edilecek ilmi kuralları tesis etti.³⁶ Bir müddet sonra Bursa'daki Kaplıca Medresesi'ne tayin edildi.³⁷

el-Arabî, aklî ve şer'î ilimlere, özellikle de tefsir, ḥadis ve usul-i fıkha vakıftı. Sadeddin et-Taftâzânî'nin (ö. 793/1391) *et-Telviḥ* adlı eserini ezberinden, günde iki sayfa kadar okuturdu. *eş-Şekâik* müellifi şöyle der: "Pedirim Molla Muşlihdin Mustafa Efendi (ö. 935/1529) şunları nakletti: İki sene kadar el-Arabî'nin hizmetinde bulundum. *et-Telviḥ*'i rükn-i evvelden kitabın sonuna kadar kendisinden okudum. Müşkil yerlerde öğrencileri imtiḥan eder, doğru cevap verenlerin adını açıkça söylerdi."³⁸

el-Arabî, Şadruşşerî'a es-Sânî 'Ubeydullah b. Mes'ûd'un (ö. 747/1347) *el-Muḳaddimâtu'l-Erba'a* adlı eserine bir "hâşiye" yazmıştır. Bu eser üzerine hâşiye yazan ilk zattır. Daha sonra Molla el-Ḳastallânî (Kestelî) (ö. 901/1496) de bir hâşiye yazmıştır. el-Arabî, el-Ḳastallânî'nin bu hâşiyesini bazı noktalarda tenkit etmiştir. el-Arabî büyük âlimlerden sayılırdı. Âşıkpaşazâde (ö. 889/1484) onu, Sultan II. Bayezit (ö. 917/1512) dönemi âlimleri

³⁰ el-Gazzî, *Nehru'z-zeheb fî târihi Haleb*, 2/248.

³¹ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 92.

³² İpşirli, "Alâeddin Arabî Efendi", 2/319.

³³ Müstakimzâde, *Davhatü'l-Meşâyih*, 12-13.

³⁴ İpşirli, "Alâeddin Arabî Efendi", 2/319.

³⁵ İlmiye Salnamesi, 339.

³⁶ Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, 13.

³⁷ Hoca Sadeddîn Efendi, *Tâcu't-tevârih*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 5/129.

³⁸ Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 94.

arasında zikretmiştir.³⁹

3. HALVETİYYE TARİKATINA İNTİSÂBI

el-'Arabî, ilmî hayatının ilk yıllarında ehl-i zâhirdi. Tarikatlara inanmazdı. Bir gün Mevlânâ Arifbillah⁴⁰ Alaeddin el-Ḥalvetî es-Sühreverdî⁴¹ Bursa'ya geldi. O sırada el-'Arabî Kaplıca Medresesinde müderristi. el-Ḥalvetî'nin "semâ" ve "vecd" anlayışını şiddetle reddetti. Tevafuken bir mecliste bir araya geldiler. Şeyh Efendi, el-'Arabî'nin kulağına bir şey fısıldadı. el-'Arabî bağırdı ve bir müddet baygınlık geçirdi. Ayılınca Şeyh Efendiden özür diledi. Tasavvuf karşıtlığını bıraktı.⁴²

Rivayete göre Molla 'Alâeddin el-'Arabî bir gün Mevlânâ 'Alâeddin el-Ḥalvetî'nin evine gitti. Kapısını çaldı. el-Ḥalvetî hazretleri kapıya çıktı, el-'Arabî'nin selamına alıp, onu çalışma odasına davet etti. Kendisine bir şeyler ikram etti. Tasavvufî konularda sohbet ettiler. el-'Arabî Şeyh'in cezbisine öylesine kapıldı ki Şeyh'in sohbetlerini ders vermeye tercih eder oldu. Ynında seyrüsülûkünü tamamladı. Nihayet Şeyh Efendi kendisine irşâd icazeti verdi.

el-'Arabî'nin kalbî öyle bir zikri vardı ki insanlar onu uzaktan duyabiliyorlardı.⁴³ el-'Arabî Halvetî tarikatına intisabından sonra bu tarikatta icazeti olan ve müridlerine icazet verebilen bir mutasavvıf oldu.⁴⁴ 'Alâeddin el-Ḥalvetî'nin güçlü cezbesi dolayısıyla insanlar etrafına toplanınca bu durum Fatih Sultan Mehmed Han'ı endişelendirdi. Bu nedenle onu İstanbul'dan sürdü. el-'Arabî, onun namına mücadele etmeye, hasımlarına cevaplar vermeye kalkışınca onu da el-Ḥalvetî'yle birlikte Manisa'ya sürgüne gönderdi. O vakit Manisa'da sancak beyi Şehzade Mustafa'ydı. Şehzade, el-'Arabî ile dost oldu, onu büyük bir muhabbetle sevdi. Babası nezdinde ona tavassutta bulundu. Bunun üzerine Sultan Fatih kendisine Manisa'da bir medrese tahsis etti. el-'Arabî de kendisini burada ilme adadı. Tasavvufî faaliyetlerini de devam ettirdi. Böylece ilimle ameli birleştirdi.⁴⁵

Molla el-'Arabî "zıkr"i ve "halvet"i sever, "çile" çıkarırdı.⁴⁶ Çok zikreden, çok ibadet eden ve geceleri ihya eden birisiydi. Nitekim kış gecelerinde yüz rekât teheccüd namazı kıldığı zikredilmiştir.⁴⁷ Bu tarikatta özel halleri var-

³⁹ Tevârih-i Âl-i Osmân, 314.

⁴⁰ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmut el-Arnaût (İstanbul: IRCICA, 2010), 2/404.

⁴¹ Aşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, 323.

⁴² Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 160.

⁴³ Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 93.

⁴⁴ Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, 13.

⁴⁵ Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 93.

⁴⁶ İbnü'l-İmâdŞihâbuddîn el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahhâri men zehebe*, thk. Mahmut el-Arnaût (Dimaşk: İbn Kesir Yayınları, 1993), 10/11.

⁴⁷ Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcu't-tevârih*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 5/131;

dı. Zahiri ve batinî ilimlerin riyaseti uhdesindeydi. Rivayete göre yaz günlerinde dağda ikamet ederdi. Bir gün bir köy imamı kendisini ziyaret etti. Molla el-'Arabî O'na: *Senden necaset kokusu alıyorum*, dedi. Bunun üzerine imam üstünü başını kontrol etti, ama bir şey bulamadı. Oturmaya niyet edince koynundan Simavna kadısı Şeyh Bedreddin'in *varidat* adlı bir risâlesi düştü. Molla el-'Arabî risâleye bakınca orada icmâya aykırı birtakım görüşler gördü ve "*Bahsettiğim koku bu risâlenin kokusudur.*" dedi, akabinde onu yakmasını emretti.⁴⁸

eş-Şekâik sahibi şöyle der: "İmam onu dinlemedi, risâleyi yakmadı. Aralarında konuşurlarken uzaktan bir ateş belirtisi görüldü. İmam baktı: Bu yangın benim köyümde, dedi. Sonra bir daha baktı, düşündü: Bu benim evimde, dedi. Sonra Şeyh'e muhalefet ettiği için pişman bir halde evine döndü."⁴⁹

4. SAHN-I SEMÂN MEDRESİNE MÜDERRİS OLARAK TAYİN EDİLMESİ

Molla Alaaddin el-'Arabî, şeyhi ile birlikte Manisa'ya sürgüne gönderildiğinde, tanışıp görüştüktan sonra kendisini seven Sultan Fatih'in oğlu Şehzade Mustafa'nın himayesine girdi.⁵⁰ Buradaki medreselerden birinde bir müddet müderrislik yaptıktan sonra Fatih'in saltanatının son dönemlerinde⁵¹ Şahn-ı Şemân⁵² medreselerinden birine müderris olarak tayin olunmak üzere İstanbul'a döndü. İlk olarak Sahn-ı Seman'ın Akdeniz adı verilen medreselerinden birine tayin edildi. Daha sonra Sahn-ı Seman'ın Karadeniz adı verilen medreselerinden birine geçti. Bir müddet sonra buradaki Başkurşunlu Medresesi'ne müderris olarak tayin edildi.⁵³

Her cuma camide müritleriyle birlikte zikir meclisi kurar. Çoğu zaman bu meclislerde cezbe gelir kendini kaybederdi. Bundan ötürü cumartesi günleri ders veremez. Bunun yerine pazartesi günleri ders verirdi. Bu cezbe hali sebebiyle zaman zaman medresedeki derslerine gidemediği olurdu.⁵⁴ Fâtih Sultan Mehmed, saltanatının sonlarına doğru kendisine seksen akçe yevmiye tayin etti. II. Bayezid, bazı vezirlerin dedikodusu üzerine yevmiyesini elli akçeye düşürdü ise de kısa bir müddet sonra tekrar yükseltti. Sonra İstanbul Kadısı oldu. Kendisine yüz akçe yevmiye tayin edildi. Hicri 900 senesinin Recep ayında⁵⁵ Şeyhülislâmlık payesini ihraz etti.⁵⁶ Bazı kaynak-

Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, 13.

⁴⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zehebe*, 10/10-11.

⁴⁹ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 93.

⁵⁰ İpşirli, "Alâeddin Arabî Efendi", 2/319.

⁵¹ Müstakimzade, *Devhatü'l-Meşâyih*, 13.

⁵² İlmîyye Salnamesi, 339.

⁵³ Cahid Baltacı, *Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2005), 2/567.

⁵⁴ Müstakimzade, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 15.

⁵⁵ İlmîyye Salnamesi, 339.

lar Osmanlı Devleti'nde en yüksek dini makam olan Şeyhülislâmlık makamını hicrî 893 senesinde ihraz ettiğini⁵⁷ ve kendisine yüz akçe yevmiye tayin edildiğini zikrederler.⁵⁸ Hicrî 901'de bu görevinde iken vefat etti.⁵⁹

5. ESERLERİ

Mehmet İpşirli, “Alâeddin ‘Arabî Efendi” adıyla yayınlanan maddesinde, ‘Alâeddîn el-‘Arabî'nin tefsir ve fıkıh alanında geniş bilgi sahibi olmakla birlikte herhangi bir eserinin bilinmediğini kaydeder.⁶⁰ Aslında “Molla Alâeddin el-‘Arabî” hakkında araştırma yapanlar, araştırmalarını “Alâeddîn el-‘Arabî Efendi” ismi ile yaptıklarından, eserlerine, onunla ilgili bilgilere ulaşamamışlar, bu yüzden eserlerinin kayıp olduğunu zannetmişlerdir. Oysa araştırmalar, *eş-Şekâik* müellifi Taşköprülüzâde'nin kaydettiği üzere “Molla ‘Alâeddin ‘Ali el-‘Arabî”⁶¹ ismi altında yapılsaydı kanaatimizce netice tamamen farklı olacaktı. Öte yandan bazı kaynakların⁶² onun hiçbir eserinin bulunmadığını söylemesi dolayısıyla bu konuda araştırma yapanlar mazur görülebilir.

Doğrusu Molla ‘Alâeddin'in henüz tahkik edilmemiş, yazma halinde birçok eseri vardır. Zira el-‘Arabî, ardında, telif, tasnif, haşiye, şerh ve fetvalar şeklinde çeşitlilik arz eden ilmi eserler bırakmıştır. Biz burada muttali olduğumuz eserlerini, eserleri ve fetvaları başlıkları altında listeleyeceğiz:

A. Eserleri

1. *Havâşî Şerhi'l- 'Akâidi'n-Nesefiyye*.
2. *Havâşî 'ale'l-Mukaddimâti'l-Erba'a mine't-Telvîh* (Eser Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli ve Fâtih koleksiyonlarında 1305-2 numara ile kayıtlıdır.)
3. *Havâşî 'ale'l-Mukaddimâti'l-Erba'a mine't-Telvîh* (Eser, Kestelî ve İbnü'l-Hâcc Hasan'ın (Hasan Çelebi ö. 891/1486) ilgili eser üzerine yazdıkları, el-‘Arabî'ye itirazlarını içeren haşiyelerini de muhtevidir. Süleymaniye Kütüphanesi Carullah bölümünde 460-1 numara ile kayıtlıdır.)
4. *Risâle fî cevâzi'l-isti'câr ve ademihî ale't-tâât* (Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami bölümünde 1181-6 numara ile kayıtlıdır.)
5. *Şerhu'l-Muamma fî Esmâi'l-İlahi'l-Hüsnâ*⁶³ (Eser, Süleymaniye kütüp-

⁵⁶ Müstakimzade, *Devhatü'l-Meşâyih*, 13.

⁵⁷ Aşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, 223.

⁵⁸ İpşirli, “Alâeddin Arabî Efendi”, 2/319.

⁵⁹ Taşköprülüzade, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 94.

⁶⁰ İpşirli, “Alâeddin Arabî Efendi”, 2/319.

⁶¹ Taşköprülüzade, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 150.

⁶² İlmîyye Salnamesi, 340.

⁶³ Bu eserin telifinin bir sebebi vardır: el-‘Arabî'ye Allah (cc) yüz erkek evlat lütfetmiş. O da bunların her birine Esmâ-i Hüsnâ'nın başına “Abd” ilavesiyle Abdullah, Abdurrahman, Abdalbaki, Abulazim vb. şeklinde isimler vermiş. Böylece bütün çocuklarının ismi

hanesi, Kılıç Ali Paşa bölümünde 827 numara ile kayıtlıdır.)

B. Fetvâları

Molla 'Alâeddin'in fetva makamında bulunması dolayısıyla birçok fetvası olmuştur. Biz bunlardan bazılarını orijinal hali/Osmanlıcası ile kaydedeceğiz.

1- Birinci Fetva: Eğlence meselelerinden bir meseleye dairdir.

Mesele: Zeyd-i fasık bir mescid haremının dahilinde bazı füseka ile ve alet-i lehv ile şürb-i hamri dub ve evlerinde dahi ehl-u iyali ile şürb-i hamri dub ve ekser evkatında hilaf-ı şer' kelimat itmekten hali olmasa şeran zeyd-i merkuma ne lazım gelir? Beyan buyurmakla hal ola.

El-Cevap: Vallahua'lem, Hakim onun hakkından muhkem gelmek lazımdır. Darb-ı şedid ve habs-i medîd ve zecr ve tehditle ve tâ tevbe-i nasûh lâ tevbesi zahir olmayınca ıtlak etmeye. [8/17 | الإسرائاء: 8/17] (وَأِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا).

2- İkinci Fetva: Hataen bir şeyi telef edenin zâmin olup olmayacağına dairdir.

Mesele: Bir değirmende nöbetçi olanlar, değirmenin ocağında etmek pişirmekle değirmeni tutuşturup, değirmenin binası bunların terekeleriyle maan yanıp gitse, ocağı değirmenin sahibinin izniyle yakmış olacak, mezburlardan, zarar-ı mezbur şer'an tazmin olunur mu? Beyân buyrula.

El-Cevap: Allahu a'lemu bi's-Savab. Olunmaz, eğer kasıtlı etmedilerse.

3. Üçüncü Fetva: Bu fetva, Molla Luţfî (ö. 900/1495) diye meşhur olan âlim, fazıl, Molla Luţfullah et-Tokâdî'nin katline dair Molla Hâtipzâde Muhyiddin Efendi (ö. 900/1495) ile müştereken verdiği bir fetvadır.

Molla Luţfî Sinan Paşa'nın talebelerindendir. Fâtih Sultan Mehmed'in saray kütüphanesinin "hâfız-ı kütübü" idi. II. Bayezid kendisini Muradiye Medresesi'ne müderris olarak tayin etti. Hacı Hâlife (ö. 1067/1657) Molla Lutfi hakkında şunları söyler: Faziletli, üstün kişiliğe sahip, rakipsiz bir zattı. Lakin akranlarına karşı sivri dilliydi. Kiskanılan biriydi. Hasımları tarafından mülhidlikle itham edildi. Rivayete göre Hâtipzâde Muhyiddin Efendi vb. devrin ileri gelenlerine dil uzatır, onların eserlerini eleştirirdi. Bir gün derste: *Hz. Ali okla vuruldu. Okun temreni içerde kaldı. Namaz kılararken temreni çıkardılar, ama Hz. Ali hiçbir şey hissetmedi. İşte namaz budur. Bizim namazlarımıza gelince onlar hiçbir anlamı olmayan yatmak, kalkmaktan başka bir şey değil, der.*

"Abdullah/Allah'ın kulu" (Abadile/ Allah'ın kulları) olmuş. Yüzüncü oğluna gelince ona Abdunnebi adını vermiş. bk. Mecdî Efendi, *Tercüme-i Şekâik*, 176. Bazı kaynaklar doksan dokuz oğlu olduğunu kaydeder. bk. *İlmiyye Salnamesi*, 340. Eserin yazmasına Süleymaniye kütüphanesinde muttali olunca kitabın birtakım tashiflere maruz kaldığını gördüm. Eserin, ilk iki sayfası sonradan ilave edilmiş gibi duruyor. Üzerinde Kanunî Sultan Süleyman'a ithaf edildiğini gösteren bir kayıt taşıyor.

Onu ortadan kaldırmak isteyenler: *Namaz, hiçbir önemi olmayan yatmak, kalkmaktan ibarettir*, dedi diye kendisini itham ederler. Çömlekçizâde Kemal adında birinin aleyhte şahitliği üzerine Molla el-'Arabî ve Hatipzâde katline fetva verirler. Atmeydanı denilen yerde idam edilir. Rivayete göre aleyhine şahitlik yapanlardan ertesi seneye kadar hiç kimse kalmaz, hepsi ölür.⁶⁴

6. VEFATI

Molla el-'Arabî ölüm hastalığına yakalandığında vüzera kendisini maiyetlerindeki bir doktorla ziyarete geldiler. Doktor yıkanması gerektiğini söyledi. Fakat el-'Arabî, çok hayâlî bir kimse olduğu için buna razı olmadı. Vezirler, ateşi belki biraz düşer diye, onu zorla kaldırıp her biri bir tarafından tutarak banyoya götürdüler. Nisan 1496'da İstanbul'da vefat etti. Eyüp'te İdrîs Köşkü yolu üzerine defnedildi. Kabri üzerinde hoş bir kubbe vardır. Eyüp'te Piyerloti'yi (Pierre Loti) ziyâret edenler orada yürüyüş yolu civarında bulunan kabrini görebilirler. Buna göre, el-'Arabî Osmanlı Devleti'nin altıncı Şeyhülislâm'ı, Eyüp'te medfun ilk Şeyhül-İslâm olarak Eyüp Kabristanı'nda yatmaktadır.

İlmiye Salmamesi'nde betimlendiği üzere, mezkûr kabrin yerini görmek üzere gittiğimde ne kabri ne de kalsaydı kabrin varlığının açık bir tanığı olacak kubbeyi gördüm. Bugün maalesef kabirden geriye kubbe sütunlarının kaidelerinden

Şekil 1:



başka bir şey kalmamış. Piyer Loti bölgesinin eski resimlerini, fotoğraflarını incelediğimde resimler içinde İdrîs Köşkü civarında Eyüp Kabristanı'nın

üst tarafında bir kubbeyi resmeden bir resme⁶⁵ (Şekil 1) muttali oldum. 1838 yılında bu tablo İngiliz Ressam Pardoe Julia (1806-1862) tarafından yapılmıştır. Resmin sol tarafında kabrin ön cephesi ve kubbenin üzerine oturduğu kemer görünüyor. Kabrin yerinin bu şekilde tespiti şu üç hususa dayanmaktadır: 1- Tarihî belgeler, 2- Kabristan gezileri, bölge sakinleri ve tarih hocaları, 3- Eski resim, fotoğraf ve tabloların incelenmesi. Böylece kabrin yerinin en doğru şekilde tespit edildiğine zann-ı galip haşıl olmuştur.

⁶⁴ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/40.

⁶⁵ Julia Pardoe, *Beauties of tehBosphors* (London: Published Proprietors, 1838), 14.

Araştırmam esnasında mezkûr kabrin tarihinden, maruz kaldığı ihmalden ve “At Kabri” olarak adlandırılmasından bahseden önemli bir makaleye tesadüf ettim. Araştırmacı Eyüp Belediyesi Prof. Dr. Süheyl ÜNVER⁶⁶ koleksiyonundan aldığı bir fotoğrafla⁶⁷ kabri şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde saptamıştır. Fotoğrafta (Şekil 2) kabir, Eyüp Kabristanı’nda, İdrîs Köşkü yönünde tek kubbeli olarak açık seçik bir şekilde görünüyor.

Şekil 3:



Şekil 3: Mezar taşının fotoğrafı. Taşın üzerinde 'ALÂADDİN ALİ EFENDİ (Fatih Sultan Mehmet Han Hazretleri) AŞCIBAŞISI' yazmaktadır.

Bugün mezar yerinde kabrin üstündeki kubbeyi taşıyan sütunların üzerine oturduğu dört kaideden başka bir şey kalmamış haldedir (Şekil 4).

Bu mülahazalarımı, bir dosya halinde İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Dr. Kadir Topbaş Beyefendi'ye, 2015 yılında fakültemizi ziyarete geldiğinde takdim ettim. Hemen akabinde Şekil 5'te görüldüğü şekliyle kabrin tanıtıcı yazısında değişiklik yapıldı.

Eyüp Belediyesi Kültür İşleri Müdürlüğü'ne, kabrin restorasyonunun gerçekleştirilmesi ve yanbaşındaki Piyer Loti Kahvehanesi'nin yayılma politikasına karşı tedbir alınması için müracaatta bulundum. Meseleyi ciddi-

Şekil 2:



Kabir, mezar taşına varıncaya kadar alametlerinden birçoğunu kaybettiği gibi mezar yeri de kaybolmuş durumdadır. Resmî makamların mezarı tanıtıcı yazılarda yanlışlarının sebebi bu durum olabilir.

“Şeyhülislâm Alaeddin Ali el-'Arabi” yerine “Alaeddin Ali Efendi (Fatih Sultan Mehmet Hazretleri) Aşcıbaşısı” yazılmıştır. Bu, ilgili makamların mutlaka düzeltilmesi gereken bir hatadır. Şekil 3'de bu durum açıkça görünmektedir.

Şekil 4:



Şekil 5:



⁶⁶ Semavi Eyice, “Eyüp Sultan'da İlk Şeyhülislâm Türbesi”, 13; İBB, A. Süheyl Ünver'in İstanbulu, (İstanbul: İBB Kültür İşleri, 1996), 12-13.

⁶⁷ Semavi Eyice, “Eyüp Sultan'da İlk Şeyhülislâm Türbesi”, 13.

yetle ele alacaklarını söylediler. Belediye'nin, kabrin, aslına uygun bir şekilde restorasyonunu planlayacağını düşünüyorum.

7. 'ASR SÛRESİ TEFSİRİ ADLI EL YAZMASININ TANITIMI VE TAHKİKİ

7.1. El Yazmasının Özellikleri

Bu risâle 'Asr sûresi hakkında yazılan risâlelerden biri olup, içinde vaaz ve nasihatler bulunan lugavî ve tasavvuf geleneğine özgü işârî tefsir bulunmaktadır. Risâlede yazarın Arapçaya vukûfu anlaşılmalıdır. Zira bazen bir âyetin tefsirine dair aktarılan görüşlerde kelimenin siyakî delaletine dayanarak bazen de (الإنسان) kelimesindeki (ال) harfinin tefsirinde olduğu gibi -ki, bu kelimeyi hitap makamında ve istiğrak manasında tefsir etmiştir.- harfin anlamına istinaden tercihte bulunmaktadır.

Yine yazarın nispet ettiği şekliyle nispeti kesin olmayan bazı kelimeler görülmektedir; örneğin âyetteki خسر kelimesinin tefsirinde kullandığı "Dünyevi arzular" (المطالب الدنياوية) ifadesi gibi. Ayrıca müellif bazı kelimeleri tevîl etmektedir. Örneğin (عملوا الصالحات) "Salih ameller" cümlesini (الصلحات) "içki içmeyi, zinayı, haksız yere cana kıyma gibi terkedilmesi gerekenlere de şamildir" diye tefsir etmektedir. Yine müellifin, (وتوصوا بالصبر) âyetinin tefsirinde olduğu gibi tasavvuf ehline özel bazı kavramları da kullandığı görülür. Nitekim (الصلحات) kelimesini şöyle tefsir etmektedir:

"Gizli bir işaret olarak halin hakikatine işaret ediyoruz O da şudur ki: insan salih amelleri işler ve sahih inançlara sahip olursa ağzından çıkan her nefes lâtîf örneklik teşkil eder, görünüşü nurânî bir şekle girer, berzah aleminde cennet ehlinin makamında yer edinir..."

«ونشیرُ إلى حقيقة الحال إشارةً خفيفةً، وهي: أنَّ الإنسان إذا عمل الصالحات وأتى بالعقائد الصحيحة: فكلُّ نفسٍ يخرجُ مِنْ فِيهِ يَتَمَثَّلُ بِالْمَثَلِ اللطيفةِ وَيَتَصَوَّرُ بالصُّورِ النورانيَّةِ، وَيَتَقَرَّرُ فِي الرَّبْحِ فِي مقامِ أهلِ الجنة... الخ».⁶⁸

Müellif aynı zamanda tefsirinde hadisleri meâliyle rivayet etmektedir. İnsanın amelinin iyi de olsa kötü de olsa kabrinde onu terk etmeyeceği ile ilgili hadis buna örnektir.

"إن المؤمن إذا خرج من قبره؛ صَوَّرَ له عمله في صورة حسنة، فيقول له: أنا عملك، فيكون له نورًا وقائدًا إلى الجنة. والكافر إذا خرج من قبره صَوَّرَ له عمله في صورة سيئة فيقول له: أنا عملك، فينطلق به إلى النار".⁶⁹

"Mümin kabrinden çıktığı vakit, ameli güzel bir surete sokularak karşısına çıkarılır; 'Ben senin amelinim!' der ve onun için bir nur ve kılavuz olarak onu cennete götürür. Kâfir ise, kabrinden çıktığı zaman ameli ona çirkin bir surete sokularak gösterilir ve 'Ben senin amelinim!' dedikten sonra cehenneme girdirinceye kadar onunla birlikte gider."⁷⁰

⁶⁸ Varak 36 a.

⁶⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an tefsîr âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah et-Turkî (Kâhire: Merkezü'l-Bühûs, 2001), 12/123.

⁷⁰ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, çev. Adil Bebek (İstanbul:

Molla 'Arabî, tefsirine bütün müfessirlere dua ettikten sonra besmeyle başlamaktadır, sonrasında sûrenin faziletinden bahsetmektedir. Lugavî yorumdan hareketle (العصر) kelimesini tefsir etmektedir. Ayrıca müellif tefsirinin başlangıcında usûlcülerin sözlerini de nakletmiştir.

7.2. El Yazmasının Nüshaları

Araştırma ve inceleme neticesinde sadece tek nüshasına erişilmiştir Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi kitaplığında 01371 numaralı demirbaşa kayıtlı olan Sûretü'l-'Asr tefsiri risâlesi toplamdaki 3 (36A-38A) varaktan oluşmakta ve bu şekliyle toplam 5 sayfadır. Her sayfa 13 satır, her satırda ortalama 8 kelime bulunur. Molla 'Alâeddin el-'Arabî'nin 'Asr Sûresinin tefsirini istinsah eden kişi ise Yazar Harîmî Zâde Derviş b. Eş-Şeyh İbrahim olup, risâle metninin sonuna baktığımızda şu imza görülür: (تم لمولانا (عرب المفتي بقسطنطينية "Kostantaniyye müftüsü Mevlânâ 'Arab'ın eseri tamam oldu."⁷¹ El yazması, Reyhânî ve bazen de Şülüs'ül-Muhakkak gibi Nesih dışındaki değişik hat çeşitlerini içermekle birlikte çoğunlukla "kadim Nesih" hattıyla, açık bir şekilde harekeli olarak yazılmıştır.

7.3. Risâlenin Müellifine Nispeti

'Asr Sûresinin Tefsiri diye isimlendirilen işbu risâlenin İmam Molla Alaeddîn el-'Arabî'ye nispeti, risâlenin ferağ kaydındaki şu ifadeyle tescil edilmiştir: (تم لمولانا عرب المفتي بقسطنطينية) Kostantaniyye müftüsü Mevlânâ 'Arab'ın eseri tamam oldu. Daha sonra tamamlandığına işaret etmek için üç kez (م م م) yazılmıştır.

7.4. Tahkik Yöntemi

İlk olarak yazıya geçirme ve karşılaştırma kolaylığı açısından İmam Molla 'Alâeddîn Al-'Arabî'ye ait 'Asr Sûresi Tefsirinin elyazması nüshasının görüntüsünü elde ettim. Sonra yazıya geçirdim. Yazıya geçirdikten sonra iki kez karşılaştırdım. Daha sonra okuyucunun metinde tespit ettiklerim ile dipnotta düzeltilen yanlışlar üzerinde düşünmesine fırsat vermek amacıyla metindeki doğru ve seçilmiş kelimeler ile hamışteki yanlış veya uygun olmayan kelimeleri çıkardım. Ayrıca yazmaları tahkik ederken aslına bağlı kaldım ve zorunlu olmadıkça metne dokunmadım. Ancak söz konusu müdahaleler de çok az olup, onlara da işaret ettim. İşbu risâlenin metnini müellifin düzenlediği şekline yakın bir şekilde ortaya çıkarmaya çalıştım. Âyetlerin sûre ismi ve numarasını belirterek parantez (...) içine aldım. Hadislerle tefsir edilen âyetleri ise «...» tırnak arasına aldım. Ayrıca müfessirin kullandığı kaynaklara müracaat ettim ve onları dipnotta belirttim.

TYEKB, 2017), 3/236.

⁷¹ Molla 'Ali 'Alâeddin el-'Arabî, *Tefsîru sûreti'l-'Asr*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 01371), 36A-38A.

Alıntılarını ve hadislerin hangi kaynakta geçtiğini göstermeye çalıştım. Haşiyelerde müellifin yaptığı açıklamaları aktardım. Metnin müellifin bize bıraktığı şekilde muhafaza edilmesi için metnin dokunulmazlığına halel gelmemesi prensibine bağlı kalmak kaydıyla metnin akışına uymayan kelimelere işaret ederek tashih etmeye çalıştım.

7.5. Telif Metodu ve Tarihi Değer

Molla Alâeddin'in 'Asr sûresi tefsirindeki metoduna bakıldığında kendisinin Kur'ân ve tefsir ilimlerinde usta bir müfessir olduğu anlaşılır. Ayrıca Arap dili ilimleri, belâgat, nahiv, sarf, kelâm, tasavvuf gibi diğer ilimlere de aşinadır. 'Asr sûresi âyetlerinin tefsirinde bu oldukça açıktır. Bundan ötürü bu çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak, özellikle tefsirlerinde Arapça ve Kelâm'a ehemmiyet gösteren Zemahşerî (ö. 538/1144), Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Râzî (ö. 606/1210) gibi müfessirlerden naklettiği kaynaklara müracaat edildi. Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) gibi kendisinden sonra gelen müfessirlerle arasında bir yakınlaşma da olmuştur. Yine Molla Alâeddin ve Ebüssuûd Efendi'nin her biri Osmanlı'da şeyhülislâmlık makamını üstlenmiş ve dinî ilimleri medrese geleneği dahilinde telakki etmişlerdir. Ebüssuûd Efendi'nin Molla Alâeddin'in görmesi de ihtimal dahilindedir.

Müellif, sûrelerin sözcükleri ve cümlelerinin tefsirinde lügat ilimlerini esas almış ve tefsirlere başvurmamıştır. Asr Sûresi'nde bulunan (ل) harfinin tefsirinde dildeki olası sözleri zikretmiş ardından (ل) harfinin kül (her şeyi) kapsayan istiğrak olduğunu tercih etmiş ve okuyucuyu "usûlde ikrar edildiği gibi"⁷² sözüyle Teftâzânî'ye sevk etmiştir. Teftâzânî, قَدْ وَمِنْهَا الْمُفْرَدُ الْمُحَلَّى بِاللَّامِ؛ فَدَّ "Lâm ile muhalla olan müfret bundandır. Daha önce belirtildiği gibi lâm-ı ta'rif olan ahd-i hâricî için gelmez ise istiğrak içindir"⁷³ şeklinde ifade etmiştir. Müellif bu şekilde, manasını ihtimalle العشي "gece" ve الضحى "sabah" olarak kabul eden Zemahşerî'ye ayrıca نُبُوءَتِ الزَّمَانِ أَوْ دَوْرِهِ أَوْ بِعَصْرِ النَّبِيِّ أَوْ بِالذَّهْرِ "Nübüvvetin zaman dilimine veya döneme yemin ederim"⁷⁴ kavliyle Dehr (çağ) anlamında kullanan Beyzâvî'ye muhalefet etmiştir. Molla Alâeddin 'Asr lafzından maksat zarftır görüşünde bulunmuş ayrıca الصالحات "sâlihler" lafzına zarf olduğu için kalem kendisiyle tamamlanmış demıştır.⁷⁵ Mana ise Allah'ın 'Asr üzerine yemin etmesinden kasıt herhangi bir muayyen manaya tahsis etmeden akşam, gece ve sabah anlamına gelen Dehr (الدهر) manasıdır. Bu ismin gerektirdiği her şey yüce Allah'ın kendisiyle yemin ettiği şeye dâhildir. Bu, Taberî (ö. 310/923), Beyzâvî

⁷² Varak 36 a.

⁷³ Sa'düddîn Mes'ûd et-Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîhale't-Tavzîh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/101.

⁷⁴ Ebü'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dârü'l-Kitâb el-Arabî, 1407), 4/794; Nâsirüddîn el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, thk. Muhammed el-Maraşlî (Beyrut: Dâru lhyâi'l-Kitâb el-Arabî, 1418), 5/336.

⁷⁵ Varak 36 a.

ve İbn Cüzey (ö. 741/1340) ve aynı zamanda bunların dışındaki müfessirlerin de görüşleridir. Molla Alâeddin 'Asr lafzında bulunan lââm (ل) harfinin karînesi istisna⁷⁶ olan istiğrak manasına geldiğini fakat dilbilimsel tefsir âlimleri ise cins (لام الجنس) için geldiği görüşünde olmuşlardır.⁷⁷

Müfessir tefsirinde, meânî ilmine önem veren tefsir geleneğine ehemmiyet göstermiştir. Böylece (خسر) "Ziyan" kelimesinin tefsirinde dilbilimsel tefsir âlimlerinin çözümlediği gibi tahlil etmiştir. Bu, onların her birinin ömürlerinin harcanmasında ve çabalarında hüsranda oldukları manasına gelmektedir. Bu ibare Beyzâvî'ye ait olup Ebüssuûd da onu takip etmiştir.⁷⁸ Aynı şekilde ara sıra dilbilimsel tefsirlerden bazı terkipler üzerinde basit bazı düzeltmeler dışında herhangi bir değişiklik yapmaksızın nakletmiştir. Örneğin Molla Alâeddin (إلا الذين آمنوا وعملوا الصالحات) "İman edip iyi işler yapanlar müstesnadır" âyetini والكرامة السرمدية والكرامة الأبدية ولفازوا بالحياة الأبدية "Onlar ebedi hayatı ve sonsuz saygınlığı elde ettiler" kavliyle tefsir etmiştir. Bu Beyzâvî'nin hakkında فلفازوا بالحياة الأبدية والسعادة السرمدية "Onlar ebedi hayatı ve sonsuz mutluluğu elde ettiler."⁷⁹ diye ifade ettiği ibaredir.

Molla Alâeddin ayrıca belâgat tefsirlerine de müracaat etmiştir. Molla, (وتواصوا بالحق) "Hakkı tavsiye ederler" âyetinin tefsirinde Zemahşerî'den istifade etmiş ve ondan nakilde bulunmuştur. O, Zemahşerî'nin bu âyetteki أنه الأمر عملا أنه لا يسوغ إنكاره الذي لا يسوغ إنكاره "İnkâr edilmeyecek bir durum"⁸⁰ şeklindeki tefsirine عملا "ameli" veya اعتقادا "itikadî" lafızlarını eklemiştir. Ebüssuûd, Molla Alâeddin'in وعمل وعمل "O Allah'a imandan ötürü gelen hayırların tamamı olup ayrıca her akit ve amelde kitaplarına ve resullerine tâbi olmaktadır."⁸¹ şeklindeki ilavesini olduğu gibi nakletmiştir. Ebüssuûd'un buradaki kelâmı, (وتواصوا بالحق) tefsirinde kastedilen her şeyin hayır olduğu zahirdir. Bu hayrın iman ve kitaplara ve resullere tâbi olmak olduğu, başka bir ifadeyle her akit ve amelde (tâbi olmak) olduğunu izah etmiştir. Bu, Molla Alâeddin'in "فالتواصي بالحق يدخل فيه سائر الدين من علم وعمل": "Hakkı tavsiye etmek ilim ve amel bakımından dinin geri kalanını içine alır."⁸² kavliyle Razi'den iktibas ettiği ifadesidir.

Molla aynı zamanda müfessirlerin ibareleri üzerinde birtakım değişiklikler yapmıştır. Mesela (وتواصوا بالصبر) tefsirinde vasiyetin üç türünü günahlardan uzak durmaya, kulluğa ve belâyâ sabretmek şeklinde ifade etmiştir.

⁷⁶ Varak 36 a.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/794; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 5/336; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arâbi, ts.), 9/197.

⁷⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, 5/336; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 9/197.

⁷⁹ Varak 36 b; bk. Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5/336.

⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/794; bk. Varak 36 b.

⁸¹ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 9/197.

⁸² Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arâbi, 1420), 32/281; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/794.

Bu ifade az bir fark ile Zemahşerî, Râzîve Beyzâvî'nin işarette bulunduğu ibarenin aynıdır.⁸³ Ayrıca bu (وتواصوا بالصبر) cümlesinin tefsirinde kötülüklerden alkoyma ve iyi şeyleri emretmeyi hatırlatma noktası cihetinden olduğuna açıkça işaret etmektedir.⁸⁴ Yine Ebüssüûd bu bağlamda Molla Alâeddin'in ibaresini *لإبراز كمال الاعتناء به* "Tavsiye etmeyi, hak ile tavsiye etmenin altına koyarak zikir ile tahsis etmek, kendisiyle i'tinanın kemâlini vurgulamak içindir."⁸⁵ diyerek ifade etmiş ve tasarrufta bulunarak nakletmiştir. Bu Molla Alâeddin'in bahsettiği ifadenin aynıdır.

Dikkat çeken başka bir durum ise Molla Alâeddin'in kendisinden önce kimsenin kullanmadığı yeni mefhumları kullanma noktasındaki temayüzüdür. Örneğin meşhur tesmiye "المطالب الدنيوية" yerine, fani olan amelleri vasıflamak için "المطالب الدنياوية" terkinini kullanmıştır.⁸⁶ Molla klasik tefsirlere müracaat edip onlardan istifade etmekle birlikte, nassın ihtimali dâhilinde olan bazı kelime ve terkipleri de incelemiş, böylece onları titiz bir şekilde tahlil etmiş ve kendisinden önceki müfessirlerin kendisine ulaşamadığı yeni anlamlarla tefsir etmiştir. Mesela Molla 'Alâeddin (وعملوا الصالحات) Âyetinde bulunan hayırlı amelleri Müslüman'ın emredildiği sâlih amel ve kendisine menedilen amelleri terk etme şeklinde iki bölüme ayırmıştır. Böylelikle kötü ameli terk etmeyi sâlih amel⁸⁷ olarak görmüştür. Yine müellifin sûre tefsirinden, mâ'na ilmîne ve lügavî tahlile dayanarak, âyetlerdeki terkiplerin delillerinin taşıdığı ihtimal dairesinde amelî ve ilmî meseleleri tahlil ettiği de anlaşılmaktadır.⁸⁸

Resim 1: Şeyhülislâm 'Alâeddin el-'Arabî'nin 'Asr Sûresi Tefsiri'nin Yazma Nüshası



7.6. 'Asr Sûresi Tefsirinin Tahkikli Metni

تفسير سورة العصر

⁸³ Varak 36 b.

⁸⁴ Varak 37 a; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/281.

⁸⁵ Varak 37 b; Ebüssüûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 4/794.

⁸⁶ Varak 36 b.

⁸⁷ Varak 36 b.

⁸⁸ Molla 'Alâeddin el-'Arabî, *Tefsîru sûreti'l-'Asr*, 36a, 36b, 37a, 37b, 38a.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿وَالْعَصْرِ (1)﴾

أَقْسَمَ:

أ- ب«صلاة العَصْرِ»، لفضيلتها،

ب- أو ب«العَشِيِّ»، كما أقسم ب«الصُّحَى»، لِمَا فِيهِمَا مِنْ دَلَائِلِ الْقُدْرَةِ،

ج- أو ب«عَصْرِ النَّبُوَّةِ»، لِشَرَفِهِ.

والأظهر: أَنْ يُقْسَرَ ب«العَصْرِ كَيْه»؛ لِأَنَّ اللّامَ فِي المَقَامِ الخَطَاطِي لِلاستغراقِ إِذَا لم يكن هناك دليل العهد، كما تقرر في «الأصول»⁽⁸⁹⁾، ولا دليل هنا على «أَنَّ إطلاق "العصر" على "صلاة العَصْرِ"، أو "عصر النبوة"، أو "العشي": بطريق المجاز»، ولا قرينة له.

وإنما أقسم به؛ لأنه ظرفٌ للصالحات، وقد جعل الشرع بعضاً منه وقتاً لها.

﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ﴾

اللام فيه: للاستغراق للمقام الخطاطي، وقرينته: الاستثناء.

﴿لَفِي حُسْرٍ (2)﴾

أي: كلٌّ منهم في خسِرانٍ، لصرف أعمارهم [36ب] ورؤوس أموالهم إلى المطالب الدنياوية الفانية.

﴿إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾

فإنهم قد ربحوا؛ لاشتراطهم الآخرة التي هي خيرٌ وأبقى بالدنيا الفانية، ففازوا بالحياة الأبدية والكرامة السَرْمَدِيَّة.

و«الصالحات»: تشمل «التروك» أيضاً، كترك شرب الخمر، والزنا، وقتل النفس بغير حق، وترك الأخلاق الذميمة شرعاً وعقلاً؛ إذ لا بُدَّ منها لنيل الحياة الأبدية.

﴿وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ﴾

بالأمر الذي لا يسوغ إنكاره، عملاً كان أو اعتقاداً.

﴿وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ (3)﴾

أ- عن المعاصي،

ب- وعلى مشاقِّ الطاعات،

ج- والشدائد التي تصيب الإنسان في الأهوال والأنفس.

خصَّهما بالذِّكْر مع تناول «الصالحات» لهما تنبيهاً على شرفهما؛ لما أحصاهما من باب «التذكير» الذي هو: «الأمر بالمعروف، والنهي عن المنكر».

وفيه: أ- تصريح [37أ] ب«أَنَّ الفَائِزَ بالحياة الأبدية والكرامة السرمدية إنما هو مَنْ جَمَعَ هذه الصفات»،

ب- وتعريضٌ ب«أَنَّ من لم يتحقق فيه الكل: فقد خسر خسراً مُبِيناً».

ونشيرٌ إلى حقيقة الحال إشارةً خفيفةً⁽⁹⁰⁾، وهي: أَنَّ الإنسان إذا عمل الصالحات وأتى بالعقائد الصحيحة: فكلُّ نفسٍ يخرجُ مِنْ فِيهِ يَتَمَثَّلُ بِالمَثَلِ اللطيفة وَيَتَصَوَّرُ بالصُّورِ النورانية، وَيَتَقَرَّرُ⁽⁹¹⁾ فِي البَرزخِ فِي مَقَامِ

89 الفتازاني، سعد الدين بن مسعود، شرح التلويح على التوضيح. (بيروت: دار الكتب العلمية، د.ت.) 101/1. حيث قال: «قَوْلُهُ: وَمِنْهَا الْمُفْرَدُ الفَحْلِيُّ بِاللّامِ قَدْ سَبَقَ أَنَّ المَعْرُوفَ بِاللّامِ إِذَا لم يكن للعهد الخارجي فهو للاستغراق إلا أن تدل القرينة على أنه لنفس الماهية كما في قولنا الإنسان حيوان ناطق أو للمعهود الذهني كما في أكلت الخبز، وشربت الماء فإنه للبعض الخارجي المطابق للمعهود الذهني، وهو الخبز، والماء المفرد في الذهن أنه يؤكل، ويشرب، وهو مقدار معلوم كذا ذكر المحققون».

90 في الأصل: «خفيفة» بدل «خفيفة».

91 في الأصل: «وتقرر» بدل «ويتقرر».

أهل الجنة، ويُؤمَّرُ بأنْ يَشْتَغَلَ بما كان صاحبُ النَّفْسِ مشغولاً به من «الأسماء الإلهية، والتَّعْلِيدِساتِ الرَّبَّانِيَّةِ، وتلاوة القرآن العظيم»،⁽⁹²⁾ وَيَجْعَلُهُ⁽⁹³⁾ لذلك الْمُتَنَفِّسِ به، وأنْ يذكُرهُ دائماً بالخير، وذلك لِتَوَلُّدِهِ وَحَصْبِهِ مِنْهُ، وَكَوْنِهِ وَلَدَ نَفْسِهِ.

وقد يُشَاهِدُهُ في بعض حالاته، ثم إذا مات وانقطع تعلقه بالدنيا: يُصَاحِبُهُ دائماً في وحشة قبره، ويقول [37ب] كلُّ منها: «أنا نَفْسُكَ الْفَلَانِيُّ الْمُتَكَيِّفُ بِالاسْمِ الْفَلَانِيِّ وَالتَّسْبِيحِ الْفَلَانِيِّ لِلَّهِ تَعَالَى، أَوْ بِالْكَلِمَةِ الْفَلَانِيَّةِ⁽⁹⁴⁾ مِنَ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ، أَوْ عَمَلُكَ الْفَلَانِيُّ، أَوْ صَدَقَّتْكَ الْفَلَانِيَّةُ».⁽⁹⁵⁾

ومثله: مَنْ سافر للحج⁽⁹⁶⁾ والعزوة، ثم قَدِمَ إلى أهله: فَإِمْهَمُ يَأْتُونَهُ⁽⁹⁷⁾ وَيُصَاحِبُونَهُ وَيَفْرَحُونَ بِقُدُومِهِ.

ثم إن الله تعالى يُدْخِلُهُ في الجنة بلا حساب ولا عذاب، فإنه لا يُضَيِّعُ أجر المحسنين.⁽⁹⁸⁾

ومن لم يَعْمَلْهَا، وكان مؤمناً بالله وبالرُّسُلِ والملائكة والكتب الإلهية: فَإِنَّ نَفْسَهُ الخَالِيَّ عن كَلِمَاتِ السُّوءِ - كَسَبَابِ الْمُؤْمِنِ ونحوه - يَتَصَوَّرُ بالصُّورَةِ اللَّطِيفَةِ التَّوْرَاتِيَّةِ.

وكذا إن عَمِلَ في بعض الأوقات، وأَخْلَصَ فِيهِ: فَإِنَّ ذَلِكَ الْعَمَلَ يَتَصَوَّرُ بالصُّورَةِ اللَّطِيفَةِ، وَيَأْتِي كلُّ منها إليه في وَحْشَةٍ قَبْرِهِ، وَنُصَاحِبِهِ، وَتَحْمِيهِ بِقَدْرِ [38أ] قُوَّتِهِ وَقُدْرَتِهِ.

وأما أَعْمَالُهُ الْقَبِيحَةُ: فَتَصَوَّرُ⁽⁹⁹⁾ بِصُورٍ خَبِيثَةٍ، وَيَأْتِيهِ⁽¹⁰⁰⁾ في القبر، ويؤذيه، ويقول: «أنا عَمَلُكَ الْفَلَانِيُّ الْقَبِيحُ! قَدْ عَمِلْتَنِي، وَمَا اسْتَحْيَيْتَنِي مِنَ اللَّهِ تَعَالَى وَمِنَ الرُّسُلِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ، وَمَا خَفَّتْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَلِيمِ».

وكذا أَخْلَافُهُ الدَّمِيمَةُ عقلاً وشرعاً تَتَصَوَّرُ⁽¹⁰¹⁾ بِصُورٍ خَبِيثَةٍ مُنَاسِبَةٍ لَهَا.

وكذا كَلِمَاتُهُ⁽¹⁰²⁾ السَّيِّئَةُ تَتَمَثَّلُ⁽¹⁰³⁾ بِمَثَلٍ قَبِيحَةٍ، وتَأْتِيهِ⁽¹⁰⁴⁾ في وحشة قبره، وتؤذيه.⁽¹⁰⁵⁾

بالجملة: أَعْمَالُهُ الْقَبِيحَةُ، وَأَخْلَافُهُ الدَّمِيمَةُ: لَا تَفْقَى⁽¹⁰⁶⁾ بِل: تَنْقَرَّرُ⁽¹⁰⁷⁾ في عَالَمِ الْخَيَالِ وَالرُّبُوحِ، وَقَدْ يُشَاهِدُهَا⁽¹⁰⁸⁾ في مَنَامِهِ، ثم إذا مَاتَ: ⁽¹⁰⁹⁾ يَأْتِيهِ كلُّ منها في قبره تَغْلِبُ على أَعْمَالِهِ الْحَسَنَةِ - إن كان - لكَثْرَتِهَا، فتؤذيه، ثم إنَّهَا تَكُونُ⁽¹¹⁰⁾ سَبَباً لِدُخُولِهِ في النَّارِ، أَعَادَتَا اللَّهُ مِنْهَا.

تم مولانا عرب المفتي بقسطنطينية. م م م

SONUÇ

Şeyhulislâm 'Alaeddin 'Ali el-'Arabî'nin İlk defa tarafımızca tespit edilen "Asr Sûresi Tefsiri" adlı eserinin tahkik ve incelenmesini amaçlayan bu

92 في الأصل: «قرآن العظيم» بدل «القرآن العظيم».

93 في الأصل: «ويجعل» بدل «ويجعله».

94 في الأصل: «أو بكلمة الفلاني» بدل «أو بالكلمة الفلانية».

95 في الأصل: «أو صدقتك الفلاني» بدل «أو صدقتك الفلانية».

96 في الأصل: «الحج» بدل «للحج».

97 في الأصل: «يوته» بدل «يأتونه».

98 اقتباس من قوله تعالى: ﴿قَالُوا أَلَمْ نَكُذِّبْ يُوْسُفَ قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَهَذَا أَخِي قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضَيِّعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾ [سورة يوسف: 90/12].

99 أصله: «فتتصوَّرُ»، حذف إحدى التاءين للتخفيف، كما في قوله تعالى: ﴿تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا﴾.

100 أي: يَأْتِيهِ كلُّ واحد من أَعْمَالِهِ الْقَبِيحَةِ.

101 في الأصل: «يتصور» بدل «تتصور».

102 في الأصل: «كلمته» بدل «كلماته».

103 في الأصل: «يتمثل» بدل «تتمثل».

104 في الأصل: «ويأتيه» بدل «وتأتيه».

105 في الأصل: «ويؤذيه» بدل «وتؤذيه».

106 في الأصل: «لا يفنى» بدل «لا تفتى».

107 في الأصل: «تقرَّر» بدل «تتقرَّر».

108 في الأصل: «وقد يشاهدها» بدل «وقد يشاهدها».

109 في الأصل: «إذا مات» بدل «ثم إذا مات».

110 في الأصل: «يكون» بدل «تكون».

çalışma ile müellifin hayatı hakkında da birinci elden kaynaklara ulaşılmaya çalışmıştır. Zira müellifin ilmî faaliyetlerinden bahseden kaynakların az olmasından dolayı ‘Arabî’nin biyografisi ve ilmî hayatı üzerinde de durulmuştur. Ayrıca onun bir kısmı kaybolan ya da bugüne kadar tespit edilmiş eserlerine ulaşılmaya çalışılmış ve “‘Asr Sûresi Tefsiri” risalesi tespit edilmiştir.

Görüleceği üzere, ‘Alâeddin el-‘Arabî’nin “‘Asr Sûresi Tefsiri”, müfessirinin şer’î ilimlerin çoğunda yetkin olduğunu gösteren özelliklere sahiptir. Zira el-‘Arabî, tefsirini yazarken fıkıh, usûl ve âlet ilimlerine ilaveten lûgat ilimlerinden, sarf, nahiv ve belağat ilimlerinden de istifade etmiştir. Ayrıca tefsirinde kırâatlerin alternatif manalara imkân verme yönünden, hadis rivayetlerinden ve işarî tefsirden de istifade etmiştir. Bütün bunlardan ötürü “‘Asr Sûresi Tefsiri”nde sûfi, fakih, usûlcü ve bir dilcinin varlığı tebarüz etmektedir.

Molla ‘Alâeddin’in tefsir metodu dirâyet metodu olmasına rağmen lûgat, kelâm, felsefeye ehemmiyet göstermiştir. Bundan ötürü Molla ‘Alâeddin’i kendisinden önceki lûgat ve mütekellimin müfessirleriyle mukayese ettik. Bu anlamda kendisinin ‘Asr sûresi tefsirini Zemahşerî, Razî ve Beyzâvî gibi müelliflerin eserleriyle karşılaştırdık. Böylece Molla Alâeddin’in zikredilen tefsirlerden istifade ettiği açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yine O zikredilen tefsirlerden yahut (sadece) nakletmiş ve yahut nakledilen ifade tasarrufla bulunmuştur. Öte yandan nakil ile yetinmemiş bilâkis kendisinden önceki müfessirlerin zikretmediği bazı lûgavî, kelâmî ve fikhî konularda kendi ulaştığı hususi bir katkı ve çabası olmuştur. Ayrıca ‘Asr sûresi tefsirini kendisinden sonra gelen lûgavî mütekellim müfessirlerin tefsirleriyle de karşılaştırdık. Zira tefsirini Ebüssuûd Efendi tefsiriyle kıyasladık ve Ebüssuûd’un Molla Alâeddin’in tefsirini incelediği aynı zamanda istifade ettiği ve işaret etmeksizin nakilde bulunduğu böylece görülmüştür. Bunu Ebüssuûd’un tefsirinde Molla ‘Alâeddin’e ait birtakım ibarelerin yer almasından anlamaktayız. Bunun yanı sıra eskiden kitap telifinde müellifler bazı kaynaklara işaret etmeksizin belki de kaynakları mâruf olduğu için sadece nakilde bulundurlardı. Söz gelimi bu çalışma, Molla Alâeddin’in tefsir veya diğer İslâmî ilimlerdeki ilmî mirasının araştırılmasına kapı aralanmasına katkıda bulunacaktır.


Tarihî rivayetlere göre el-‘Arabî’nin tefsir ilmine büyük bir ilgisi vardı. Buna rağmen hiçbir araştırmacı onun ne tam ne kısmî ne de bir sûre tefsirinden bahsetmiştir. Ancak uzun çalışmalar sonucunda tahkik ettiğimiz bu yazma eser tespit edilmiştir. el-‘Arabî’nin tespit ettiklerimizden daha fazla eseri olduğunu düşünüyor, tüm bu eserlerin tahkik edilip gün yüzüne çıkmasını, araştırmacıların istifadesine sunulmasını diliyoruz.

KAYNAKÇA


Baltacı, Cahit. *Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2005.

- Beyzâvi, Nâsırüddîn el-Beyzâvi, *Envârü't-Tenzîl*. thk. Muhammed el-Maraşlî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kitâb el-Arabî, 1418.
- Bozkurt, Nebi- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mekke". *TDV İslâm Ansiklopedisi* 28/572-575. İstanbul: TDV Yay., 2002.
- Çelebi, Kâtib. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmut el-Arnaût. İstanbul: IRCICA, 2010.
- Edirneli, Mecdî Efendi. *Tercüme-i Şekâik*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Efendi, Hoca Sadeddîn. *Tacu't-Tevârih*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- el-Gazzî, Kamil b. Hüseyin b. Muhammed el-Ḥalebî. *Nehru'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*. Halep: Dârü'l-Kalem, 1419.
- el-Gazzî Necmuddin Muhammed b. Muhammed. *el-Kevâkibu's-sâire bia'yâni'l-mie el-âşire*. thk. Ḥalil Mansûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- et-Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu't-Telviḥ*, Beyrut: Dârü'l-Kütüb'İlmiyye, ts.
- et-Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu't-Telviḥ ale't-Tavzîh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Eyice, Semavi. "Eyüp Sultan'da İlk Şeyhülislâm Türbesi". *Tarihi, Kültür ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu VIII*. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2004.
- Hanbel. Ebû Abdullah Ahmed. *el-Müsned*. thk. Ahmed Şâkir. Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 2001.
- Hurşid, İbrahim Zeki. *Dârü'l-Maârifî'l-İslâmiyye*. Şarika: Şarika Merkezi Yayınları, 1998.
- İBB, A. *Süheyl Ünver'in İstanbulu*. İstanbul: İBB Kültür İşleri, 1996.
- İbnü'l-İmâd, Şihâbuddîn el-Ḥanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zehebe*. thk. Mahmut el-Arnaût. Dimâşk: İbn Kesir Yayınları, 1993.
- İpşirli, Mehmet. "Alâeddin Arabî Efendi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kurban, Nur Ahmet. *Mekke Ekolünün Oluşumu ve Kur'an Tefsirindeki Yeri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Molla el-Arabî, Ali 'Alâeddin. *Haşiyetü'l-mukaddimatı'l-Erba mine't-Telviḥ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2: 1305.
- Molla el-Arabî, Ali 'Alâeddin. *Haşiyetü't-Telviḥ Ala'l-mukaddimatı'l-Erbaa*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1: 460.
- Molla el-Arabî, Ali 'Alâeddin. *Risâle fî cevâzi'l-isticar ve ademihî ale't-taat*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni cami, 6: 1181.
- Molla el-Arabî, Ali 'Alâeddin. *Şerḥ-i Mu'amma-i Esma-i Ḥüsna*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni cami, 6: 1181.
- Molla el-Arabî, Ali 'Alâeddin. *Tefsîru sûreti'l-Asr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esadefendi, 01371.
- Müstakimzade, Süleyman Sadeddin. *Devhatü'l-Meşâyih*. İstanbul: Çağrı Yay., 1978.
- Pardof, Julia. *Beauties of the Bosphorus*. London: Published for the proprietors, 1838.
- Paşazâde, Âşık. *Osman oğullarının Tarihi*. çev. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç, İstanbul: K. Kitaplığı, 2003.
- İlmiyye Salnamesi*. İstanbul: Matbaa-i Amire Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye, 1334-1913.
- Râzî, Fahrüddîn er-Râzî. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâs el-Arabî, 1420.
- Sezgin, Fuat. *Târîhü't-Turâsî'l-Arabî*. çev. Mahmud Hicâzî vd. Riyad: Muhammed b. Suud Üniversitesi, 1991.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Tefsîr Âyi'l-kur'ân*. thk.

- Abdullah et-Türkî. Kâhire: Merkezü'l-Bühûs ve'Dirâsâtî'l-Arabîyyeti ve'l-İslâmiyyeti, 2001.
- Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*. haz. Aḥmet Suphî. İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985.
- Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâb'l- 'Arabî, 1975.
- Yaşar, Mehmet. "İbn Abbas'ın Tefsir Kaynakları ve Tefsir Metodunun İncelikleri Üzerine". *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 1503, 1515. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tasavvur/issue/74486/1180925>
- Zehebî, Ammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2000.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dârü'l-Kitâb el-Arabî, 1407.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*. çev. Adil Bebek. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

 **Etik Beyan / Ethical Statement:** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 **Yazar(lar) / Author(s):** Ziyad Ravasdeh.

 **Finansman / Funding:** Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.